

Freud és a történetírás szubverzív alakzatai – Nyelv és történetiség egy lehetséges együttgondolása posztstrukturalista perspektívából

© TÁNCZOS Péter

Debreceni Egyetem, Debrecen, Magyarország

tanczos.peter@yahoo.com

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott.

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A freudi inskripció multidiszciplinaritása

„Bármely tudományágról legyen is szó, nem beszélhetünk úgy, nem lenne szabad, hogy úgy beszélhessünk, vagyis nincsen többé jogunk és lehetőségünk, hogy úgy akarjunk beszélni arról, mintha előzetesen valamilyen formában nyomot ne hagyott volna rajtunk a freudi impresszió” (Derrida, 2008:35-36). Derridának ez a sokatmondó kijelentése *mintha csupán* a halmozás alakzatával igyekezne kihangsúlyozni, már-már eltúlozni Freud jelentőségét, ám ha figyelmesen újraolvassuk az idézetet, egy jelentősebb megállapításra is rábukkanhatunk. Freud eszerint a tudományos diszciplínák mindegyikére olyan benyomást tett, amely mindig az adott tudományág saját textúrájába íródott bele: az impresszió inherenssé lett, s nem rendelte a mindenkorai másik diszciplínát a pszichológia hatásköre és premisszái alá.

Freud univerzális jelentősége nem elméletének redukciós potenciáljában rejlik, hiszen a pszichoanalízis kiterjesztése nem vezet a szó pejoratív értelmében *pszichologizáláshoz*, hanem talán inkább abban található, hogy a pszichoanalízis módszere a megismerés és leírás általános igényével lép fel. Freud kiindulási pontja kétségtelenül az emberi psziché, ám ennek a lélektani koncepciónak mintha olyan strukturális mintázata lenne, amely alkalmas volna más diszciplínák modellezésére is. ().¹

A Freud által befolyásolt (esetleg átalakított) tudományok közül kitüntetett szerepével kiemelkedik a történelemtudomány, amely mintha különösen kedvező körülményeket biztosítana a pszichoanalízis gyakorlásához. Ez az adekváció persze nem jelent problémamentességet: például joggal merül fel a kérdés, hogy az

¹ Ennyiben emlékeztet a későbbiekben még többször szóba kerülő dekonstrukcióra (Derrida 1998b:274).

eredetileg terápiás célzatú módszer nem fordít-e túlzott figyelmet a társadalom elváltozásaira, szokatlanságaira a szokványos folyamatokkal szemben (Plato, 2005:29)? A terápiás eredet hozza magával az egészség-betegség megkülönböztetést, amely könnyen a történelem normatív modelljéhez vezethet. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy bár a freudi elmélet a patológikus mozzanatok világos kimutatását célozza meg, kimunkálása idején egyik legfontosabb újdonsága abban rejlett, hogy felszámolta a normális-beteg megkülönböztetés kategorikus egyértelműségét. Bizonyos mértékben a patológikus elemek mindenkinben fellelhetők, ezért valakit pszichés betegnek legfeljebb ezek túlzott, a hétköznapi életet ellehetetlenítő intenzitása mellett lehet nevezni (Freud, 2001:49).

Az elvétel retorikai eredete

Ha szeretnénk megtalálni azt a motívumot vagy mintázatot, amely a freudi impressziót multidiszciplináris érvényességgel, s így történelemtudományi relevanciával is felruhazza, akkor érdemes a fenti, lehetőség szerint mindenkinél észlelhető patológikus mozzanatoknál kezdeni a kutakodást.

Freud *A mindennapi élet pszichopatológiája* című munkájában bemutatja az elfelejtések, elszólások, elírások, félreolvasások illetve egyéb mindenkit érintő elvélések és tünetei cselekedetek logikáját. A lapszusok háttérében Freud tudattalan törekvések munkálkodását feltételezi: a különböző félresikerült aktusok és megnyilvánulások mögött mindig egy önmagát eláruló lelki tartalmat vél felfedezni (Freud, 2006:324). A szöveg elsődlegesen pszichológiai indíttatásúnak tűnik, látszólag a legkevésbé sem rendelkezik inter- vagy multidiszciplináris témafelvetéssel. Ennek ellenére egészen világos, hogy ezeket a széttartó minőségeket nem annyira a tudattalan heterogén közege szervezi egy egységes teoretikus narratíva alá, hanem az elváltozás, elmozdulás alakzata. Maga Freud is felhívja rá a figyelmet, hogy a különböző folyamatok lényegi egyneműségére leginkább a német „ver” igekötő jelenléte világít rá (Freud, 2006:283). A diffúz folyamatokat egy közös, strukturális mozzanat tartja egybe: az „el”- vagy „félre”-mozdulás, a hiba, a tévesztés mozzanata.

Ha kitekintünk a könyv kontextusából, és a freudi pszichoanalízis általános szerkezetét nézzük meg, akkor is az elváltozások és hibák különösen hangsúlyos jelenlétét vehetjük észre. Az eltérés vagy a tévedés mozzanata képezi a szimptomatikus pontot: az ilyen elmozdulások jelek, amelyekből az analitikus olvasni és következtetni tud. Az elváltozás milyenségének elemzése elvezet az önmagát a hiba szimptomájában eláruló pszichés okhoz: maga a legtágabban értett elvétel tehát nyomként tart számot az analitikus érdeklődésére. A nyomozás célja mindig „belső” tettenérése a „külsőben”, a megfigyelőnek a lelki erőket kell felmutatnia a maguk extenzitásában; a pszichés referenciapont ellenére ez a módszer nem korlátozódik kizárólag a pszichológia tereumára. A freudi intenciók szerint ugyanezt az eljárást kell követnünk más területek analitikus vizsgálatakor is, hiszen a pszichoanalízis módszere mindig a megszokott, a nyilvánvaló leírás mögé kérdez, és valami korántsem evidens magyarázatot igyekszik találni. Az elvételeknek a pszichoanalitikus történetírásban betöltött szerepére még a későbbiekben ki kell térnünk, azonban most a többi diszciplína mellőzése mellett, egyelőre kijelenthetünk azt, hogy *mintha* az elmozdulás vagy hiba alakzata lenne az a strukturális mozzanat, amely minden tudományág esetében beépül az adott szerkezeti konstellációba, s így a pszichoanalízis potenciális univerzalitását elgondolhatóvá teszi.

A tévesztés, a helytelen használat multidiszciplináris jelenléte azonban nem jelenti azt, hogy ehhez a mozzanathoz ne lehetne hozzárendelni egy sajátos diszciplináris eredetet. A *katakrézis* és a *metaplasmus* fogalma mint hiba, képzavar és rendhagyó használat a klasszikus retorikaelméletben domináns szereppel bír: egyes megközelítések szerint az ilyen értelemben vett elvétel minden figuráció alapja (például Augustinus, 1988:77), sőt, a későbbiekben az olyan szerzőknél, mint Nietzsche egész nyelvhasználatunk bázisává válik (Nietzsche, 1997:23-25). Nem véletlen, hogy Freud maga is egy nyelvi elemet, a „ver” igekötőt mutatja fel közös mozzanatként: a nyelvi-retorikai motívum és analógia máshol is szerepet kap az életműben.

Freud egy ideig a neurotikus tünetek okaként a gyermekkori szexuális zaklatást, a konkrét *abúzust* feltételezte (Freud, 1981): a visszaélésnek ez a megnevezése a már említett képzavar, a *katakrézis* fogalmára vezethető vissza. A freudi szexualitáselméletet ezen túlmenően is átszövi a retorikai analógia: például az *inverzió* (homoszexualitás) megnevezés is a megfordítás alakzatára utal, amennyiben a libidómegszállás ellenkező irányú tárgyat választ (Freud, 1995a:22). Említhetnénk a fetisizmus példáját is, hiszen Freud azt egészen a *metonímia* vagy *szinekdoché* mintájára értelmezi: a rendes nemi tárgyat egy azzal viszonylatban álló másik tárgy helyettesíti (Freud, 1995a:30). A szexualitás eminens területe mellett azonban máshol is felfedezhetjük a figuratív-nyelvi struktúra jelenlétét a freudi koncepción belül: például az álmok jelentésének és viccek hatásmechanizmusának megfejtésében is döntő szerepe van a nyelvi asszociációknak, verbális tévesztéseknek és elváltoztatásoknak.

Freud az álmok, a viccek és az emlékek elváltozásaiban egyaránt két alapvető műveletet feltételezett a háttérben: a sűrítést (*Verdichtung*) és az eltolást (*Verschiebung*).² Ezek felelősek az árulkodó elmozdulásokért, átalakulásokért, amelyek az analitikus vizsgálat tárgyai lesznek. A két alapművelet Lacan szerint párhuzamba állítható két retorikai alakzattal: a metaforával és a metonímiával (Lacan, 2007:421); az eltolás metonimikus névátvitelen, helyettesítésen alapul, míg a sűrítés két különböző jelölő összeillesztése, fedésbe hozása. Lacan többek között ennek köszönhetően feltételezheti a tudattalan és a nyelv analóg szerveződését, azonos strukturális mintázatát (Lacan, 2007:413). Freudnál maradványunk nem kell eddig a pontig követnünk Lacant: elég, ha elfogadjuk az elváltozások és hibák nyelvi alapú konstitutív szerepét.

Emlékek, nyomok, írás

Freud történeti jellegű munkáiban is az elváltozások, elmozdulások fenti játékát, azok ránk hagyományozott nyomait vizsgálja. A *Totem és tabu* című írása elején számba veszi a történelemhez való hozzáférésünk különböző potenciális módjait. Az itt körvonalazott forrás-tisztázás az ősember állapotának megértését célozza meg: Freud a fennmaradt archeológiai emlékekben, az egykor élt elődeink világképét tükröző mondákban és mítoszokban illetve a mi szokásainkban és gondolkodásmódunkban megjelenő rekvizitumokban jelöli ki a kutatás tereumát (Freud, 1995b:29). Minden rendelkezésünkre álló forrás tehát nyom, emlék, maradvány: olyasmi, amely már nem áll közvetlenül rendelkezésünkre, amelynek jelenléte már csak bizonyos szimptomákban nyilvánul meg. Freud emellett felveti a

² Fontos, hogy két alapeljárás megnevezésében is ott található az a bizonyos „ver” szócska.

múlthoz való hozzáférés szinte közvetlen, királyi útját is: a természet közeli népek antropológiai-pszichológiai vizsgálata sokat segíthet egykor élt őseink megértésében (Freud, 1995b:29). Fontos azonban megemlíteni, hogy Freud nem azonosítja az ausztrál őslakókat az ősemberekkel, csupán „közvetlen leszármazottakat” lát bennük. Emiatt még ebben az esetben sem kerülhető ki egészen a nyomolvasás, a rekonstrukciós mögkérdés aktusa.

Freud a történelem eminens terepét az emlékezetben jelöli ki: minden történeti forrást az emlékezet mintájára ír le. Ennek egyik leginkább eklatáns példáját Jensen *Gradivá*-jának elemzésében találhatjuk meg: a régész főszereplő emlékeinek és vágyainak elfedésére éppen egy antik reliefet „választ”, az rejti magában az elfojtások kulcsát (Freud, 2001:43). Bár ebben az esetben a karakter foglalkozása is befolyásolja az analógiát, Freudtól eleve nem állt messze a pszichológia és a régészet párhuzamának feltételezése (Draaisma, 2002:16). Ahogyan a történelmi és archeológiai maradványokat emlékként határozta meg, úgy az emlékezetet is mint régészeti nyomok egymásra rétegződéseként mutatja be. A *Rossz közérzet a kultúrában* című művében a psziché emlékező működését Róma városának folyamatosan rongálódó, újraépülő és átalakuló történetének analógiájára írja le. A városban a legkülönbébb korszakok maradványai találhatóak egymás mellett, ám a kuszaságból a megfelelő archeológiai tudással rekonstruálható a település története (Freud, 1982:333-334). A pszichoanalitikus által vizsgált lelki élet is Rómához hasonlóan megőrzi a múlt emlékeit: „a lelki életben semmi sem pusztulhat el, ami valaha képződött, (...) minden valamilyen módon fennmarad és alkalmas körülmények között, például egy mélyreható regresszió következtében, ismét napvilágra kerülhet” (Freud, 1982:333).

Az emlékezetnek ez a Freud által kedvelt és nagy hagyománnyal rendelkező topografikus elgondolása nem választható szét teljesen a szerző másik, szintén komoly tradícióra visszavezethető, az írás analógiájára konstruált emlékezet-konceptiójától (Draaisma, 2002:50; Weinrich 2002:196-197). Freud a rövid, ám annál jelentősebb és annál többet elemzett *Feljegyzés a „varázsnóteszről”* című szövegében egy korabeli technikai lelemény kapcsán megkülönböztet az emlékezet lelki mechanizmusában két különböző szisztémát: az ingerfelvevő érzékelő tudatrendszert és a benyomásokat tartósan megőrző emlékezeti rendszert (Freud, 1998:286). Az új vívmány nívuma az, hogy egyszerre reprezentálja mindkét képességet köszönhetően az elmozdítható papír és a viasztábla ötvözésének. Ha az emlékezetet írásként kívánjuk felfogni, akkor azt a (topografikus elképzeléssel korrelálva) az időtlenített nyomok egymásmelletti bevésődéseként, a hatások folyamatos inskripciójaként, átírásként és törlődéseként kell elképzelnünk. Derrida ezt az alábbi módon mutatja be:

„A temporalitás, mint térbeli elrendezés nem egyszerűen a jelek láncolatának horizontális diszkontinuitása lesz, hanem írás, mint a pszichikai rétegek különböző mélysége közötti kontaktusok megszakítása és újraalkotása, magának a pszichikai munkának az annyira heterogén időbeli szövete. Nincs meg benne sem a vonal kontinuitása, sem a tömeg homogenitása; csak egy szintér differenciált tartama és mélysége, illetve térbeli elrendezése (...)” (Derrida, 1998b:279).

Az emlékezet és írás együttgondolhatósága persze csak akkor lehet igazán produktív, ha az írás fogalmát a lehető legtágabban, minden bevéső-inskriptív folyamatra alkalmazzuk (Derrida, 1991:29). Derrida az archívum fogalma kapcsán az olyan eljárásokat is, mint például a körülmételés is az emlékezet bevéső aktusai közé sorol, hiszen az voltaképpen az Istennel kötött szövetség nyoma (Derrida, 2008:28). Fontos leszögezni, ha Freud tulajdonképpen írás-fogalmára koncentrálnunk, abból

akarjuk az emlékezet szerepét megérteni, akkor óvatosabbnak kell lennünk, ugyanis Freud műveiben is tetten érhető az írás pótlék-jellege: ő is feltételezi a mnémé és a hüpomnészisz különbségét (Derrida, 1998b:281; 1998a:98). Témánk azonban minket más irányba vezet.

A történetírás szubverzív tendenciái

Most, hogy elérkeztünk voltaképpen kérdésselvetésünkhöz, a történetírás szubverzivitásához, tulajdonképpen már elmondtunk minden lényegeset, mivel az alapvetésekben benne rejtett a téma kulcsa. A történelmet az emlékezés tereként a kiforgatások, a rotációk és a helyértékváltások jellemzik, amelyek számunkra mindig nyomokban, rekvizítumokban adóttak. A befejezettség, elvártság látszatával egyedül a történeti írások, beszámolók lépnek fel, ám itt is számos szubverzív tényezőre bukkanhatunk: ezeknél nem a folyamatok maradványaiból, üledékeiből kell rekonstruálnunk a lejátszódó eseményeket, hanem az események tálalásából kell kimutatnunk az árulkodó torzításokat, hibákat, elváltozásokat.

A történetírás, mivel az mindig az egyén produktuma, minden esetben motivált; Freud attitűdjének fontos komponense, hogy az összes emberi megnyilvánulás hátterében feltételez valamilyen nem nyilvánvaló, ám magáról árulkodó folyamatot. A történeti munka, minden objektivitás-igénye dacára, is magában rejti az elírások, torzítások és elfojtások lehetőségét: ha rekonstruálni szeretnénk a történelmi valóságot, akkor a beszámolóiban mindig az elváltozások nyomait kell keresnünk.

Freud a talán legteljesebb történeti munkájában, a *Mózes, az ember és az egyistenhit* című tanulmányában röviden ír a történetírás kezdeteiről. Az *Exodus* keletkezése kapcsán ezt írja:

„(...) azok, akik Egyiptomból jöttek, magukkal hozták az írás tudományát és a történetíráshoz való kedvet is, de még sokáig tartott, míg a történetírás felismerte, hogy kötelessége kéréletlenül ragaszkodni az igazsághoz. Egyelőre még nem tartotta senki bűnnek, hogy a tudósításokat a vágyak és a szándékok alakítsák, mintha a hamisítás fogalma még meg sem született volna” (Freud, 1987:109).

Az idézetből két következtetést is levonhatunk: egyrészt világosan megfogalmazódik az a freudi normatív elvárás, hogy a történetírásnak (például a pszichoanalitikus histográfiának) a lehető legobjektívebbnek kell lennie; másrészt azt is olvashatjuk benne, hogy ez kezdetben nem így volt. A „kezdetben” típusú meghatározás mindig árulkodó: nemcsak a történeti elsőbbséget állítja, hanem mint *arkhé* megfogalmazza a principális elsődlegességet is. Eszerint a történetírás eleve ki van téve a vágyak és szándékok hatásának, ám ez ellen a histográfusnak „kéréletlenül” küzdenie kell.

Freud szerint a történetírás inkább ki van téve a torzító tendenciáknak, mint a szájhagyomány, pontosabban inkább más, intenzívebb hatások alatt áll (Freud, 1987:109). Míg a szájhagyományt a kollektív emlékezet lassú változásai, torzító átöröklései befolyásolják, addig az írásban nagyobb szerepet kapnak a kompromisszumok, a vágyteljesítés szándéka, az érdekek vezérelte tudatos torzítások és a műfaji-alkotástechnikai kérdések. Ezek ellen mintha Freud a tanulmányában igyekezne biztosítani magát: a szakaszosan keletkező munkában mindig kitér az alkotás körülményeire, saját motivációira és az alkotás hiányosságaira (például Freud, 1987:87-93 és 160). Mindebből úgy tűnik, hogy Freud

nem szerette volna kitenni magát a histográfia szubverzív jellegének: kontrol alatt akarta tartani saját megnyilvánulásait.

Freud Mózes-tanulmányában a legismertebb és legjellegzetesebb rekonstruált szubverzív tendencia a narratív inverzió problémája (Assmann, 2005:6). Mózes a bibliai hagyomány szerint szegény zsidó családból származó fiú volt, akit a fáraó udvarában neveltek fel – Freud ebben egy árulkodó nyomot fedez fel. A hős a mítoszokban éppen ezzel ellenkező genealógiával szokott rendelkezni: többnyire szegény környezetben nevelkedő előkelő származású egyén volt (Freud, 1987:14). Az ilyen eltérés, megfordítás mindig elfed valamit: jelen esetben azt a tényt, hogy Mózes egyiptomi volt (Freud, 1987:20). Erre a megállapításra építve Freud igyekszik rekonstruálni a történeti Mózes alakját, illetve megmagyarázni a Biblia személyéhez köthető anomáliáit. Így ennek a szubverzív eljárásnak a regisztrálásával közelebb kerülhetünk olyan jelenségek és folyamatok értelmezéséhez, mint a zsidó egyistenhit és a körülmetélés szokásának eredete, Mózes nyelvkészségbeli hiányossága, az ábrázolás-tilalom stb. Bár a szöveg más előfeltevésekre is épít, a narratív inverzió ténye az egész elemzés kulcsa lesz.

Freud apránként kihámozza a materiálisan ránk maradt Mózes-alakból a történeti Mózes karakterét. Ennek a munkálatnak van egy különösen érdekes következménye. Freud ugyanis megállapítja, hogy az ószövetségi Isten türelmetlenségét, hirtelen haragú természetét a zsidó nép Mózes alakjáról vitte át istenére (Freud, 1987:52). Az egyéni pszichés kondíciónak ez az átvitele képezi aztán évezredekken át a paroxizmus, a szent harag isteni legitimációs bázisát.

A személynevek mögött rejlő funkciók átruházása különösen fontos Freudnál: például Mózes feltételezhető meggyilkolásában megismétlődik az ősapa fiai által történő megölése, Jézus halálában pedig a fiúi bűn átruházott vezeklése (Freud, 1987:207-209). Szinte a jelölők játékaról beszélhetnénk, mivel a vonatkozások hálója elég komplex, ám a végső vonatkozás, a zárókő igénye lezárja ezt a játékot.

Filozófiai háttérfelvetések

Bár Freud kifejezetten gyakran kölcsönzött fogalmakat a bölcselettől, és nem egyszer hivatkozott filozófusokra, a filozófiával való viszonya meglehetősen ambivalens volt. A már elemzett *Gradiva*-tanulmányában ezt írja:

„Szeretnénk, ha ez a »tudattalan« kifejezésünk nem lenne kiszolgáltatva filozófiai és természetfilozófiai vitáknak, amelyekben gyakran csak a szó etimológiájáról van szó. Tudattalannak nevezünk olyan lelki folyamatokat, amelyeknek van ugyan aktivitásuk, mégsem jutnak el a szóban forgó személy tudatáig – semmi mást nem jelölünk vele, és átmenetileg nincs a dologra jobb szavunk” (Freud, 2001:53).

Kétszeresen is érdekes ez az idézet: egyrészt jól reprezentálja Freud bizonyos mértékű ódzkodását a filozófiától, másrészt leleplezi azt a hiányt, amely miatt a pszichológia nem elégséges a jelölő-lánc lezárására, és amiért a metafizikához kell folyamodnia: az eredet kérdését (amit itt etimológiaként aposztrofál).

Freud a Mózes-tanulmányban igyekszik elkerülni a kollektív tudattalan fogalmának bevezetését, helyette egy másik logikai zárókövet keres, amely összeköti a történelem és a pszichológia diszciplínáját, és biztosítja a történeti folyamatok analitikus értelmezhetőségét. Egy helyen ezt egy ősi tudásban, a beszéd általános szimbolikájában, a tárgyak helyettesíthetőségének képességében találja meg (Freud, 1987:154). Ezt az elképzelést nem sokkal később kiegészíti az archaikus

emléknyomok örökölhetőségének koncepciójával, így a „nyelvi” alapú kapcsot megtoldja egy metafizikai biztosítékkal is (Freud, 1987:156). Freud álláspontjának alátámasztásához nem nélkülözheti a filozófiai-metafizikai záradékot, amely egy végső, önazonos ponttal látja el a referencia-sorozatot. Ahhoz, hogy az Ödipusz-komplexus létezessen, Freud úgy ítéli meg, feltételeznie kell egy ténylegesen megtörtént, majd újra és újra megismétlődő „eredeti” apagyilkosságot. Ennek alátámasztását szolgálja a *Totem és tabu* filozófiai kifutása, a Fichte-i „Thathandlung”-ot megszólaltató Goethe-idézet: „Kezdetben volt a tett” (Freud 1995b:157).

Felhasznált irodalom

- ASSMANN, Jan (2005). Narratív inverzió. Az elbeszélt ellenidentitás bibliai és biblián kívüli exodustörténetek példáján. *Pannonhalmi Szemle*, 13 (2), 6-21.
- AUGUSTINUS (1988). A rendről. In: Redl Károly (szerk.). *Az égi és a földi szépről*. Budapest: Gondolat.
- DERRIDA, Jacques (1991). *Grammatológia*. Szombathely: Életünk – Magyar Műhely.
- DERRIDA, Jacques (1998a). Platón patikája. In J. Derrida: *A disszemináció*. Pécs: Jelenkor.
- DERRIDA, Jacques (1998b). Freud és az írás színtere. In: Bókay Antal és Erős Ferenc (szerk.). *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest: Filum.
- DERRIDA, Jacques (2008). Az archívum kínzó vágya. Freud-i impresszió. In: *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morálisa*. Budapest: Kijárat.
- DRAAISMA, Douwe (2002). *A metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Budapest: Typotex.
- FREUD, Sigmund (1981). Katharina. Tanulmány a hisztériáról. In: *Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai*. Budapest: Európa.
- FREUD, Sigmund (1982). Rossz közérzet a kultúrában. In: S. Freud: *Esszék*. Budapest: Gondolat.
- FREUD, Sigmund (1987). Mózes, az ember és az egyistenhit. In: S. Freud: *Mózes – Michelangelo Mózese*. Budapest: Európa.
- FREUD, Sigmund (1995a). *Három értekezés a szexualitásról*. Nyíregyháza: Kötet.
- FREUD, Sigmund (1995b). Totem és tabu. In: S. Freud: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, Sigmund (1998). „Feljegyzések a varázsnótesztről”. In: Bókay Antal és Erős Ferenc (szerk.). *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest: Filum.
- FREUD, Sigmund (2001). A téboly és az álmok W. Jensen *Gradivá*-jában. In: S. Freud: *Művészeti írások*. Budapest: Filum.
- FREUD, Sigmund (2006). *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Budapest: Gabo.
- LACAN, Jacques (2007). The Instance of the Letter in the Unconscious. In: J. Lacan: *Écrits*. New York – London: W. W. Norton.
- NIETZSCHE, Friedrich (1997). Retorika. In: *Az irodalom elméletei*. IV. kötet. Pécs: Jelenkor.
- PLATO, Alexander von (2005). Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis. *Korall*, (21-22), 12-45.
- WEINRICH, Harald (2002). *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest: Atlantisz.